

Jonas Ženauskas – 1940–1941 m. sovietų kalinys, 1941 m. Birželio sukilimo dalyvis, žydų gelbėtojas

1940–1941 m. sovietų kalinių, išsilaisvinusių iš Lietuvos kalėjimų Vokietijos–Sovietų Sąjungos karo pradžioje, likimai labai įvairūs. Dauguma jų, ištrūkę iš kalėjimo, skubėjo pas artimuosius. Kai kurie išsilaisvinę kaliniai tą 1941 m. birželį ar vėliau susitėpė nužudyti žydų ir kitų tėvynainių krauju. Dar kiti, vos išėję į laisvę, išitraukė į antisovietinį Birželio sukilimą. Iš tokių buvusių kalinių ir sukilimo dalyvių išsiskiria Jonas Ženauskas. Jis nepriklausė nei visuomenės elitui, nei Lietuvių aktyvistų fronto (toliau – LAF) vadovybei, bet savo veiksmais nemažai prisidėjo prie sukilimo sėkmės Kauno mieste, istoriografijai paliko svarbių rašytinių šaltinių, gelbėjo žydus. Straipsnio tikslas – per J. Ženausko asmenį atskleisti kai kuriuos su 1941 m. Birželio sukilimo įvykiais Kaune ir žydų gelbėjimu susijusius faktus, pamąstyti apie atskiro žmogaus pastangų lūžiniais istorijos momentais svarbą ir prasmę.

ĮVADAS

2011 m. buvo minima 1941 m. antisovietinio lietuvių sukilimo septynių dešimtmečių sukaktis. Birželio sukilimo pavadinimu į XX a. Lietuvos istoriją įsirišęs 1941 m.

birželio 22–28 d. sukilimas buvo nukreiptas prieš okupacinę SSRS (Rusijos) bolševikų (sovietų) valdžią, Raudonąją armiją ir vietos kolaborantus. Ta didvyriška daugelio vyrų ir jaunuolių kova atsiėjo nemažai aukų ir palengvino Vokietijos vermachto žygį per Lietuvą. Tačiau Vokietijos naciai, užpuolę savo buvusią sąjungininkę bolševikų Rusiją, Lietuvoje irgi elgėsi kaip okupantai: jau pirmosiomis karo dienomis savo tikrąjį veidą parodė ir politines nuostatas pademonstravo vokiečių operatyvininkai ir kareiviai, kai kuriose vietovėse žudydami žydus, belaisvius raudonarmiečius ir įkaitus lietuvius. 2011-ieji taip pat buvo paskelbti holokausto Lietuvoje minėjimo metais. Tie patys septyni dešimtmečiai pernai mus skyrė nuo 1941 m. vasaros ir rudens, kada nacių ir į jų pinkles patekusių vietos talkininkų rankomis buvo išžudyta didžioji Lietuvos žydų bendruomenės dalis. Kai kurie išlikę žydai jau 1941 m. buvo slapstomi savo gelbėtojų. Tačiau dauguma kitų gyvų žydų itin sunkiomis sąlygomis gyveno izoliuotuose getuose ir tebebuvo naikinami, nors rečiau nei pirmaisiais nacių okupacijos mėnesiais. 1943–1944 m., Vokietijos–Sovietų Sąjungos karo frontui slenkant į vakarus, Lietuvos getų (formaliai jau tapusių koncentracijos stovyklomis) ir

darbo stovyklų žydams dar labiau padidėjo pavojus būti nužudytiems ar išgabentiems į mirties fabrikais pramintas koncentracijos stovyklas (daugiausia tuometinės Vokietijos ar okupuotos Lenkijos teritorijoje). Tada labai pagausėjo žydus gelbstinčių Lietuvos gyventojų. Jiems už žydų slapstymą grėsė kalėjimas ar net sušaudymas. Nepaisydami to, žydų gelbėtojai, rizikuodami savo ir savo artimųjų gyvybėmis, slėpė ir išlaikė žmones. Iš žydų Vokietijos naciai buvo atėmę pilietines teises ir labai sumažinę galimybę gyviems sulaukti karo ir Trečiojo reicho egzistavimo pabaigos getuose ar stovyklose. Tad iš jų 1944 m. padaugėjo žydų pabėgimo atvejų. O pagausėjusios gelbėtojų gretos reiškė dar kelių šimtų ar viso tūkstančio Lietuvos žydų¹, tarp kurių buvo daug vaikų, gyvybių išsaugojimą.

Su visais šiais įvykiais ir reiškiniais yra susijusi Lietuvos ypatingojo archyvo byla Nr. P-15399. Joje atsispindi Jono Ženauskio, sovietų sušaudyto 1945 m. kovo 2 d.², gyvenimo istorija. Išsamiai visos jos nenagrinėdami, daugiau dėmesio atkreipsime į kai kuriuos 1941 m. Birželio sukilimo ir kitus įvykius Kaune, J. Ženauskio dalyvavimą juose ir tame pačiame mieste 1944 m. gyvenusios Ženauskų šeimos namuose gelbstimų žydų slapstymą.

Kaip Kauno radijo stotis ir radiofonas atsidūrė sukilėlių rankose, rašė ir 1941 m. įvykių dalyviai, ir istorikai, ir publicistai. Paskelbta ir istorijos šaltinių su sukilimo įvykių aprašymais, raportais ir pan. Istoriko Valentino Brandišausko sudarytame 1941 m. Birželio sukilimo dokumentų rinkinyje yra ir J. Ženauskio 1941 m. mašinraštinio teksto fragmentas³ iš jo 1944 m. baudžiamosios bylos⁴. Tačiau visa J. Ženauskio byla pateikia naujų detalių, kurios papildė 1941 m. Birželio sukilimo istoriografiją, atskleidžia visuomenei nežinomų žydų gelbėjimo faktų. Medžiagos interpretuoti Raudonosios

armijos 3-iojo Baltarusijos fronto SMERŠ'o karininkų spaudimą 1944 m. rugpjūčio mėn. suimto J. Ženauskio žmonai Sofijai (kai kur vadinama Zose ar Zofija) suteikia ir pradėta jos baudžiamoji byla⁵, tiesa, 1946 m. nutraukta. S. Ženauskienę kaip žydų gelbėtoją apibūdinantis vokas (byla) su būtiniais rašytiniais šaltiniais yra Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus Žydų gelbėjimo ir įamžinimo skyriuje⁶. Tačiau J. Ženauskio muziejuje esančiuose oficialiuose gelbėtojų sąrašuose nėra. Tad gal šis straipsnis padės tą sąrašą papildyti. Taip pat siekiama papildyti aktualių temų istoriografiją ir iškelti naujų klausimų.

KELI BIOGRAFIJOS FAKTAI. IŠSILAISVINIMAS IŠ KAUNO KALĖJIMO 1941 M. BIRŽELIO 23 D.

Savo kaip 1940–1941 m. sovietų kalinio kančias J. Ženauskas lakoniškai aprašo atsiminimuose pavadinimu „Lietuvos pasienį perduodant raudoniems „išvaduotojams“ (1942 m. gruodžio 9 d. datuoto rašinio pirmoji dalis skirta pasienio tarnybos Švenčionėlių ruože likvidavimui 1940 m.)⁷. Tas tekstas, kaip ir toliau pateikiamas „rašinėliu“ vadinamas kitas tekstas, rašytas rašomąja mašinėle. Juos abu SMERŠ'o karininkai aptiko J. Ženauskio lagamine per buto kratą 1944 m. rugpjūčio 2 d. Tai buvo 1941–1942 m. rašinių antrieji egzemplioriai, kurių pirmuosius J. Ženauskas buvo išsiuntęs atsiminimų leidinių apie 1940–1941 m. sovietų okupaciją ir 1941 m. Birželio sukilimą sumanytojams⁸.

Nuo 1940 m. rugpjūčio mėn. iki 1941 m. kovo 8 d. tardomas J. Ženauskas buvo laikomas Kauno kalėjime. Jis rašė, kad iki tos datos „tardyme mušė įvairiais būdais, bet dar buvo galima kęsti. Bet kaip nuvežė į NKVD įstaigą ir ten pradėjo tardyti susirinkę keletas

NKVD tarnautojų, tai negalima ir mintimis išreikšti. 6 kartus buvau primuštas taip, kad neturėjau sąmonės ir nežinojau, kuriuo būdu atsiradau kameroje. [...] Mušdavo ir kankindavo tik nakties metu, kuomet ir pačioje NKVD įstaigoje būdavo mažiau tarnautojų. [...] mušdavo su presais palei ausis, badydavo medgaliais į pašones (panašūs į medinį akėčių kuolą), spardydamo kojomis, mušdavo per pirštų galus su presu ir panašiai. Kankinimuose dažniausia dalyvaudavo vietos rusai, žydai ir rusai NKVD, bet būdavo ir lietuvių, kurie prisidėdavo prie kankinimų. Tokiame gyvenime prabuvau iki 1941 m. balandžio mėn. pabaigos. Vėliau grąžino Kauno kalėjiman V skyr. 104 kameron.⁹ 1941 m. gegužės pabaigoje J. Ženauskas byla buvo baigta nagrinėti ir jis laukė teismo¹⁰.

V. Brandišauskas, savo istorinėje studijoje rašydamas apie Birželio sukilimą Kaune, birželio 23 d. į sukilimą aktyviai įsitraukusį Joną Ženauską apibūdino vienu sakiniu – kaip buvusį Lietuvos Respublikos saugumo departamento darbuotoją¹¹. Šį teiginį reikia patikslinti, nes nepriklausomybės laikotarpio pabaigoje J. Ženauskas dirbo pasienio apsaugos tarnyboje. Tad būtina šiek tiek susipažinti su šio žmogaus biografija. Jonas Ženauskas (g. 1904 m. Šeduvos vls. Užuožerių k.), 1923 m. baigęs Šeduvos progimnaziją, 1927 m. – tris Kauno technikos mokyklos kursus, pradėjo dirbti Šančių priemiestyje dislokuotos 2-osios divizijos Butų skyriuje braižytoju. Po pusmečio buvo perkeltas į Lietuvos kariuomenės Generalinio štabo Administracijos skyrių. Dirbdamas eksternu baigė septynias gimnazijos klases, ketino studijuoti universitete. 1928 m. pradžioje susituokė su Sofija Gilevičiūte (g. 1906 m.). 1928 m. rudenį J. Ženauskas, pašauktas į būtinąją karo tarnybą, nutarė stoti į karo mokyklą, nes tam turėjo reikiamą išsimokslinimo cenzą. 1930 m. rugsėjo mėn.

jam buvo suteiktas jaunesniojo leitenanto laipsnis. Tų pačių metų pabaigoje iš karo tarnybos pasitraukė. Universitetinėms studijoms stacionare neturėdamas lėšų, nutarė studijuoti dirbdamas. Pageidaujamo darbo pasienio apsaugoje negavo, bet sulaukė pasiūlymo dirbti Saugumo departamente. Čia pusę metų gilinosi į būsimų pareigų metodiką ir darbo su informatoriais subtilybes, paskui buvo įteisintas į valdininkus. Tapo vyresniojo valdininko Auštikalnio (veikiausiai Aukštikalnio), kuriam priklausė Kauno priemiestis Vilijampolė ir kvartalas prie Ukmergės plento, padėjėju. 1937 m. sausio mėn., Auštikalnį perkėlus į Šiaulius, buvo paskirtas į jo vietą. 1938 m. rugpjūčio 1 d. iš Saugumo departamento perėjo dirbti į pasienio apsaugą. Buvo paskirtas 5-ojo pasienio rajono (Vilkaviškio apskrities ruožas prie sienos su Lenkija ir Vokietija sankirtos) viršininko pavaduotoju. 1940 m. vasarą spėjo padirbėti Švenčionių pasienio rajone. Šeima tada gyveno Vilniuje. Rugpjūčio mėn., sužinojęs apie gresiantį suėmimą, pasiprašė mėnesio atostogų ir nusprendė arba nelegaliai pereiti Vokietijos sieną, arba slapstytis kaime pas tėvus. Deja, atėjęs pasiimti iš taupomosios kasos santaupų, J. Ženauskas buvo įviliotas į NKVD spąstus. Suimtas 1940 m. rugpjūčio 17 d.¹²

Kalinių išsilaisvinimas iš Kauno kalėjimo nesulaukė didesnio tyrėjų dėmesio. Taip yra ir dėl to, kad kalinius išvadavo ne sukilėliai, 1941 m. birželio 22–23 d. įvykiai kalėjime netapo sukilimo dalyvių atsiminimų ir aprašymų objektu. Kaip patys kaliniai išsilaužė iš kamerų ir išėjo į laisvę, daugiausia sužinome iš 1941 m. vasarą LAF leisto dienraščio „Į laisvę“¹³ ir buvusių kalinių atsiminimų¹⁴. Naktį iš birželio 22 į 23 d. kalėjime beveik nebeliko sargybos, tačiau kaliniai tebebuvo užrakinti. Galima daryti prielaidą, kad sukilėliai galėjo išvaduoti Kauno kalėjimo (tada vadinto kalėjimu Nr. 1) kalinius dar

birželio 22 d. Taip būtų buvę išgelbėti dar devyniasdešimt ar daugiau kalinių (jau nuteistų mirties bausme ar dar tardomų; daugelis jų buvo nužudyti prie Červenės), kuriuos spėjo išsigabenti kiek vėliau tą naktį atvažiuę NKGB pareigūnai¹⁵. Iš laiko perspektyvos dabar net galima teigti, kad tam sutrukdyti būtų užtekę nedidelės sukilėlių grupės. Mat įvairių sovietų įstaigų (taip pat ir NKVD bei NKGB) pareigūnai birželio 22 d. vakare paniškai bėgo iš Kauno ir tik retkarčiais vykdė nurodymus ir instrukcijas, kurias įgyvendindami nesulaukdavo sukilėlių pasipriešinimo. Sukilėliai jau birželio 22 d. vakare buvo užėmę daug svarbių įstaigų ir kitų objektų. Tačiau jų vadovybės nežinota, kad kalėjimas tada nebeturėjo sukarintos išorinės apsaugos. Birželio 22 d. vakare nebeliko sargybos net bokštelyje. Savo pamainą atidirbęs vidaus prižiūrėtojai pasišalino, o juos turintys pakeisti tarnautojai dėl prasiėjusio karo suirutės ir kitų priežasčių neatvyko (turbūt todėl nebuvo vakarinio kalinių patikrinimo ir jie negavo vakarienės)¹⁶. Tad didžiulis Kauno kalėjimas ir kamerų raktai liko kelių sargų žinioje. Jie, kitaip nei kai kurių Lietuvos provincijos miestų kalėjimų sargai, neišdrįso iš kamerų išleisti kalinių, kurių Kauno kalėjime (įskaitant jo filialą IX forte) buvo gerokai daugiau – arti 2 tūkst. (įvairių šaltinių duomenys skiriasi).

Iki šiol neaiškus sukilėlių vaidmuo kalėjimo kaliniams išeinant į laisvę. Tas klausimas dažniausiai arba apeinamas, arba rašoma (pavyzdžiui, Juozo Jankausko knygoje), kad „birželio 23 d. ryte sukilėliai iš NKVD Kauno kalėjimo Nr. 1 (buves KSD) pradėjo vaduoti ten likusius ir NKVD evakuacijos išvengusius politinius kalinius“¹⁷. Aišku, kad kaliniams išsilaisvinti, jeigu remsimės įvairiais šaltiniais ir atsiminimų fragmentais, prireikė kelių valandų. Pirmiesiems kaliniams ištrūkus iš savo kamerų, kitiems tai padaryti pavyko gerokai vėliau. Paskui

kalėjimo koridoriuose ir kieme kaliniai dar tarėsi, ką daryti toliau. Mat gatvėje už kalėjimo vartų buvo daug besitraukiančių ginkluotų raudonarmiečių, kurių kaliniai, bent iš pradžių, prisibijojo. Iš J. Ženausko apklausų protokolų sužinome, kad jam ir kameroje kartu sėdintiems politiniams kaliniams greičiau ištrūkti į laisvę padėjo kažkokie už kriminalinius nusikaltimus kalinti asmenys. Jie sugebėjo dar anksti rytą išlaužti savo kameros duris, paskui kažkur surado raktus ir nuo dalies durų tų kamerų, kuriose buvo laikomi politiniai kaliniai¹⁸. Tad valandų tikslumu nusakyti kalinių išsilaisvinimo eigą nelengva, nes jis vyko skirtingu laiku. Būtina pateikti dar vieną autentišką J. Ženausko „rašinėlio“ citatą: „Birželio mėn. 23 d. 8 val. visi kaliniai buvo jau kalėjimo kieme ir apsižiūrinėjo, kas dedasi esančiose gatvėse apie Kauno kalėjimą. Paskiri asmenys pradėjo iš kalėjimo kiemo išeiti į gatvę ir ten susirišo su tos gatvės gyventojais. Pas juos sužinojo, kokia yra padėtis ir kas dedasi mieste ir kitur. Kalėjimo vartai buvo atidaryti abeji. Apie 10 val. pradėjo rinktis vietos gyventojai prie kalėjimo klausinėdami savo pažįstamų, giminių, tėvų, brolių ir seserų.“¹⁹

Buvusiems kaliniams, kurie gyveno ne Kaune ir neturėjo čia artimų žmonių, reikėjo apsispręsti, ką daryti toliau. „Ašėjau Mickevičiaus gatve ieškodamas pažįstamų. Gatvėje sutikau savo pažįstamą kaimyną [kai gyveno Kaune. – S. B.] Stonį, dirbusį radiofono diktoriumi. Prie sovietų valdžios jis dirbo radiofono buhalteriu. Pas Stonį pavalgiau, pailsėjau“²⁰, – taip užrašė (rusų kalba) J. Ženausko atsakymą jį apklausantis SMERŠo karininkas. Šis atsitiktinis susitikimas su senu pažįstamu buvo lemtingas. Po trumpo atokvėpio tą patį 1941 m. birželio 23 d. rytą abu su Stoniu (toliau šiame straipsnyje minimas ir kitas Stonis) jie išskubėjo į radiofoną.

AKTYVUS 1941 M. BIRŽELIO SUKILIMO DALYVIS

Pereidami prie sukilimo temos, pirmiausia susipažinkime su Raudonosios armijos SMERŠ'o karininkų per 1944 m. kratą rastu mašinraščiu. Jo pavadinimas – „Kauno partizanų veikimas 1941 mt. birželio m. nuo 22 iki 26 dienomis“²¹. Veikiausiai rašomąja mašinėle spausdino pats J. Ženauskas. Tai jis patvirtino tardytojams per apklausą²². Mums svarbiausia jame atsispindinti įvykių seka ir sparta, sukilėlių asmeninės iniciatyvos, pareikalavusios mažiau aukų ir bendromis pastangomis lėmusios antisovietinio Birželio sukilimo sėkmę Kaune ir prisidėjusios prie jo išsiplėtimo visoje Lietuvoje. Kai kurie šio publikuojamo dokumento ir baudžiamosios bylos faktai leidžia papildyti tiek sukilimo, tiek nacių okupacijos pradžios istoriografiją.

Tame atsiminimų „rašinėlyje“ J. Ženauskas rašė: „Prasidėjus Kauno bombardavimui iš ryto nesigirdėjo jokių šūvių, birželio 22 d. tik po pietų vakarop buvo nugirstas vienas kitas šūvis. Prie partizaninio veikimo bei vadovavimo daugiausia prisidėjo išėję – išsilaužę iš kalėjimo – politiniai kaliniai. 23 dieną veikimas žymiai sustiprėjo. Dauguma partizanų jau turėjo ginklus, bet veikė visiškai savistoviai – pavieniai. Aš kartu su vienu senu pažįstamu, buvusiu „Geležinio Vilko“ nariu, nuėjom ieškoti ginklų. Mums beeinant Duonelaičio gatve ir tarp savęs besikalbant apie ginklų reikalingumą, kilo mintis. Gali būti ginklų sandėliai buvusiam Vidaus reikalų komisariate. Esame tik dviese. Aš savo pažįstamą sutikau Radiofone. Pavardės neprisimenu, nes labai senai esame matęsi. Klausiamie vienas kito, kaip daryti, kad visa tai patikrinti? Aš pareiškiau, turiu ginklą „Mauzerį“. Jis man taip pat ir tą patį atsakė. Reiškia, tvarkoje. Reikalas svarbus ir nutarėm skubiai vykdyti. Patikrinau didžiuosius vartus, tą patį padarėme ir su

mažaisiais varteliais. Abu užrakinti. Vėl blogai. Darome antrą sprendimą surasti sargą, bet kur? Bolševikai eina gatvėmis. Klausinėti pas piliečius, kur gyvena sargas, lyg būtų per didelė rizika. Einam į vienus vartus prieš V. R. Komisariatą, į kitus ir, laimei, sužinome, kad minimo komisariato sargas gyvena mažame namelyje kieme. Užeinam į tą namelį, randame moterį, kurią paklausę sužinojome, kad tikrai tas žmogus, kuris dirba komisariate kaip sargas. Kiek vėliau atėjo ir jis pats. Prašome jo raktų, jis, gal pagautas baimės, atsakė, kad raktų neturįs ir kad juos yra paėmę NKVD. Tada mes jį įtikinėjome, kad esame savi žmonės, geri lietuviai, o ne NKVD. Vis dėlto labai abejingai žiūrėdamas į mus du ištraukia raktus iš kurios tai vietos ir duoda mums sakydamas: eikite vieni, nes jis labai bijąs bolševikų. Kuomet jis taip pasakė, tada mes irgi nebuvome garantuoti, kad mes nueisime su raktais į V. R. komisariato kiemą, o jis tuo pat laiku praneš bolševikams. Griežtai pareikalavome, kad jis eitų kartu su mumis ir parodytų, kurie yra sandėliai su ginklais. Žmogus neatsisakė. Pataikėme, kada eina mažiau bolševikų, atsirakiname mažus vartelius ir greitai susmukome į kiemą. Jis mums nurodė tuos sandėlius. Suieškojome lomą [dalbą. – S. B.], plėšime, žinoma, buvo ir triukšmas, bet tiek to. Atsidarome, randame pilna šautuvų, kulkosvidžių, granatų ir labai daug šovinių. Apžiūrėjome ir klausiamie jo, ar daugiau nėra. Jis, žmogelis, skubiai veda į kitą pusę ir nurodo antrą [sandėlį. – S. B.]. Tą patį padarome ir su pastaruoju. Taip pat randame labai daug kariškos amunicijos ir įvairių ginklų. Viskas tvarkoje. Ginklų turime. Veikimas užtikrintas, bet kaip juos į tam tikras vietas pristatyti? Vėl galvojame, bet tas galvojimas, turiu priminti, kad tai buvo sekundos. Įeidami į kiemą girdėjome kartu su savo draugu mažą triukšmą III nuovados kieme, einame prie mūrinės tvoros ir

žiūrimė, kad ten keli vyrai su šautuvais, juos valo – tvarkosi. Paklausėme, kas jie ir kiek jų ten yra, pranešė, kad jų esą apie 15 asmenų, tada vėl klausiamo, ar jie visi turi ginklus, atsakė, kad ne visi, o turi tik tai tie, kurie yra atėmę pavieniui iš bolševikų. Aš perlipau tvorą ir čia sutikau Kačergį, kuris taip pat rūpinosi partizanų apginklavimu, tada aš pasakiau, kad yra daug ginklų, pilni sandėliai, tegul eina vyrai ir juos neša į III nuovados patalpas. Gi aš tuo laiku iškviečiau greitąją pagalbą į III nuovados kiemą ir pradedame ją krauti šautuvus, kulkosvidžius, automatinius pistoletus ir šovinius. Toks pakrovimas užtruks gal pusvalandį ir mes trise, aš, mano draugas ir dar vienas partizanas-polcininkas, su greitąja pagalba išvažiuojame į telkimosi vietas. Pirmoje vietoje nuvežame ginklus į Radiofoną, iš ten į K. S. D. kalėjimą, nes ten buvo organizuojamas pagalbinis būrys-kuopa. Grįžtame atgal, vėl pasikrauname ir nuvežame į Radijo stotį, į Saugumo Departamentą, nes tose vietose buvo organizuojami būriai. Ginklų išvežiojimas pavyko laimingai. Kartu su mumis važinėjo ir seselė iš Raudonojo Kryžiaus. Visa tai buvo atlikta š. m. birželio mėn. 23 d. nuo 10 iki 12 val. Aš išvežiojęs ginklus su savo draugu grįžome į Radiofoną ir ten prabuvome, iki atlikta š. m. birželio mėn. 26 d. imtinai. Mano draugas 26 birželio išėjo ir daugiau aš jo nemačiau, taip ir iki šiol nežinau, kur jis yra. Po 12 val. š. m. birželio mėn. 23 d. prasidėjo Kaune tikras partizaninis karas. Bolševikai jau bijojo važiuoti ir eiti Prieplaukos krantu, Kęstučio g-vė, Laisvės Alėja ir Duonelaičio g-vė. Visur, kur tik buvo pamatyti, bolševikai buvo apšaudomi iš įvairių turimų partizanų ginklų. Daugiausia bolševikai nukentėjo tai prie geležinkelių stoties, plente, kuris eina per Ažuolyną link Petrašiūnų ir Žaliojo kalno, ir prie Saugumo Departamento keliantis į Parodos gatvę. Kuomet pasipildavo taiklūs partizanų šūviai, tai bolševikai nešdavosi taip

greitai ir retai kada pasipriešindavo. Tiesa, kiek daugiau pasipriešindavo prie Saugumo Departamento, nes buvo pradėję šaudyti iš „Orlikono“. Visur asmeniškai teko būti po labai trumpą laiką, nes aš vis turėjau galvoje Radiofono apsaugą ir ginklų bei šaudmenų pristatymą. Reikia paminėti, kad partizaniniame veikime Kaune daugiausiai prisidėjo politiniai kaliniai, kurie laimingai išėjo iš kalėjimo, bet [ne vienas buvo. – S. B.] nukautas kaip partizanas. Kapinėse pats mačiau savo draugų kapus, kurie man žinomi kaip politiniai kaliniai. Be to, labai dirbo gimnazijos mokiniai ir buvę šauliai. Partizanas daugiausia vadovavo jaunesnieji karininkai, puskarininkai. Per visas tas dienas, t. y. [nuo. – S. B.] birželio 22 dienos, nesu matęs aukštesnio karininko kaip kapitono ar majoro. Visi pulkininkai leitenantai, pulkininkai ir generolai, kurie sėdėjo kalėjime, dingo kaip pernykštis sniegas, kiek vėliau paaiškėjo, kad aukštesnio rango karininkų buvo ir nesuimtų Kaune, bet partizaniniame veikime nieko neparodė ir neprisidėjo prie jo. Dabar, kur geresnė vieta, kur minkštesnė kėdė, vėl sėdi ir giriasi savo nuveiktais darbais. Tokius kovotojus, kurie kovoja liežuviu, būtinai reikėtų padaryti atitinkamas išvadas ir iš visų vietų atleisti pakeičiant jaunaisiais, kurie iš tikrųjų dirbo ir dirbo, tiek tautos atstatyme, tiek kitame jau pavestame darbe.

Partizaniniame veikime dalyvavau iki š. m. birželio mėn. 26 d. Prie bolševikų kaip Valstybės Saugumo Policijos ir komunistų partijos agentūros vedėjas buvau suimtas 1940 m. rugpjūčio mėn. 17 d. ir 1941 m. birželio 22 d. [veikiausiai vietoj išsilaisvinimo iš kalėjimo datos čia įrašyta karo pradžios data. – S. B.] išėjau iš [kalėjimo. – S. B.] kaip ir visi kaliniai. Mane išdavė Vitulskis, Šapkauskas ir Puchauskas NKVDistams.

Visi žmonės pritarė ir laukė, kad tik greičiau ateitų vokiečiai padėti partizanams kovoti su bolševikais.

Nuo 1941 m. birželio mėn. 27 d. pradėjau organizuoti Valstybės Saugumo Departamentą. Kol atvyko iš Vokietijos dabartiniai direktoriai ir viršininkai, aš su kapitonu Kirkila, tai yra su jo būriu, likvidavau likusius komunistus žydus ir kitus komunistus pakalikus [J. Ženauskas pasirašė kaip politinis kalinys ir atsargos jaunesnysis leitenantas, nurodytas 1941 metų lapkričio mėnuo. – S. B.].^{23*}

Iš šio archyvinio dokumento suvokiame, kad sukilimo pradžioje sukilėliai Kaune labai rizikavo, galėjo patirti skaudžią nesėkmę ir netekti dar daugiau bendražygių, nes prieš sukilimą ir jo pradžioje mieste buvo daug Raudonosios armijos kareivių, kaip sako J. Ženauskas, „bolševikai eina gatvėmis“. Tiesa, dauguma raudonarmiečių jau buvo demoralizuoti ir traukėsi. Tačiau kai kuriais karinę drausmę išlaikiusiais besitraukiančiųjų daliniais bet kada galėjo pasiremti tie sovietų pareigūnai ar bolševikų aktyvistai, kurie dar nebuvo praradę tikėjimo savo „nugalimosios armijos“ galia ir naudojosi ja slopindami sukilėlius lietuvius. Tokių atvejų (kartu su raudonarmiečiais ar be jų) 1941 m. birželio 23–24 d. Kaune būta nemažai, tačiau karo suirutėje jie nedokumentuoti, nes sovietų bandymui slopinti sukilimą stigo bent kiek centralizuoto vadovavimo (aukštesnieji pareigūnai su savo šeimomis suskubo bėgti). Todėl ne visi prieš sukilėlius nukreiptų veiksmų faktai pateko į istorijos šaltinius ar mums pasiekiamus archyvų dokumentus. Tad Kaunas galėjo tapti įnirtingų mūšių arena, jeigu į miestą būtų patekusi iš Užnemunės besitraukiančios sovietų kariuomenės masė. Taip galėjo atsitikti, jeigu raudonarmiečiai nebūtų gavę įsakymų sprogdinti Kauno tiltų. „Bet tas tiltų išsprogdinimas gal išgelbėjo Kauną nuo sunaikinimo“, – padėtį 1941 m. birželio 23 d. apibūdino tą dieną Lietuvos laikinajai

vyriausybei ėmęsis vadovauti Juozas Ambrazevičius savo išėivijoje rašytame veikle „Vienų vieni“. Būtent 1941 m. birželio 23 d. LAF įgaliotinis Leonas Prapuolenis, kartu su mieste veikusio LAF centrinio štabo nariais Adolfu Damušiu ir Juozu Vėbra nuvykęs į Kauno radiofoną, per Kauno radijo stotį paskelbė nepriklausomos Lietuvos atkūrimą ir Lietuvos laikinosios vyriausybės sudėtį²⁴. Šie chrestomatiniai į Vokietijos–Sovietų Sąjungos karo verpetą įtrauktos Lietuvos istorijos faktai pateko į daugelį knygų ir straipsnių. Net minimi žmonės, buvę radiofone ar jo studijoje skelbiant nepriklausomybės atkūrimą²⁵. Mažai žinoma, kas vyko radiofono pastate kitu sukilimo laiku. Kas buvo tie penkiolika radiofoną saugojusių vyrų, kuriuos apginklavo ir kuriems (gal ir ne visą laiką) vadovavo J. Ženauskas? Gali būti, kad dalį laiko tomis lemtingomis sukilimo dienomis radiofono apsauga, iki jame pasirodė J. Ženauskas, rūpinosi M. Kliausius²⁶ ar V. Brandišausko minimas B. Gražulis²⁷. Yra ir daugiau prielaidų²⁸, kas galėjo pasižymėti saugodami radiofoną. Iš baudžiamosios bylos aiškėja, kad J. Ženauskas buvo aktyvus ir radiofono patalpose, ten, galima sakyti, kelias dienas ir gyveno. Tik jis savanoriškai prisiimtų radiofono apsaugos ir organizacinių veiksmų nesureikšmino ir neaprašė, savo rašinio antrąją dalį visiškai sutrumpindamas. Gali būti, kad J. Ženauskas birželio 23–24 d. kažkieno nurodymu domėjosi ir Kauno radijo stoties (ji buvo Žaliakalnyje, Vaižganto g., o radiofonas – miesto centre, S. Daukanto g.) apsauga. Radijo stotyje LAF centrinio štabo nurodymus vykdžiusio Vytauto Stonio²⁹ baudžiamojoje byloje yra užfiksuota, kad birželio 23 d. popietę prie radijo stoties tvoros įvyko trijų vyrų pokalbis. Tardomas V. Stonis parodė: „Plk. Mačiokas man pri-

* Dokumente ištaisytos svarbiausios rašybos ir skyrybos klaidos.

statė ltn. Šidlauską ar Šalkauską (tiksliai pavardės dabar neatsimenu) ir pasakė, kad jis dabar bus radijo stoties komendantu, o aš jo pavaduotoju.³⁰ Tas V. Stoniui pristatytas leitenantas galėjo būti ir J. Ženauskas. Juo lab kad padėtis tebebuvo sudėtinga. Pavojų tebekėlė raudonarmiečių būriai ir sovietų aktyvistai. Ir birželio 23 d., ypač vakare, ir naktį į birželio 24 d. baimintis, kad Lietuvos gyventojams operatyvią informaciją transliuojantys Kauno radijo objektai gali būti puolami, o juos saugojo tik saujelė sukilėlių. Iš pateiktų faktų ir prielaidų darytina išvada, kad Kauno radijo objektų sukilimo dienomis istorija išlieka tyrėjų dėmesio verta tema.

Iš J. Ženauskos apklausos protokolo sužinome vyro, su kuriuo juodu aprūpino kelias sukilėlių grupes ginklais iš NKVD sandėlių, pavardę. Tai buvo Ječys³¹. J. Ženauskas rašė, kad NKVD sandėliuose su Ječiu rado „pakankamai ginklų, bet dabar kuo juos išvežioti partizanams į jų būrimosi vietas, t. y. į Radiofoną, Kalėjimą, Saugumo departamentą ir Radijo stotį. [...] Nieko nelaukęs perlipau per tvorą į III nuovados kiemą ir iš ten išsišaukiau greitąją pagalbą... [...] pradėjome krauti į greitosios pagalbos mašiną įvairius ginklus ir šaudmenis bei granatas. Viską išvežiojau pats asmeniškai ir perdaviau partizanų vadams. Buvo padaryti trys važiavimai. Partizanai buvo apginkluoti gerai. 1941 m. birželio mėn. 23 d. po pietų partizanų veikimas prasidėjo pilnoje to žodžio prasmėje.“³²

Iš kalėjimo ištrūkusio J. Ženausko gyvenimo intensyvi kelių dienų atkarpa gali sulaukti ne tik istorikų, bet ir medikų, žmogaus galimybių tyrėjų dėmesio. Mat kyla klausimas, kaip galėjo kalėjime iškankinto J. Ženausko organizmas atlaikyti beveik visos savaitės išbandymus ir įtampą sukilimo metu. Galima mėginti paaiškinti ir remiantis paprasčiausiomis psichologijos žiniomis. Tai buvo savotiškas psichologinis žmogaus

užtaisas. Atsidūrus laisvėje, nusilpęs kūnas sutelkė paskutinius savo energijos išteklis. Jų užteko kelioms dienoms. Matyt, energiją taupė ir net padėjo ją papildyti teigiamas emocinis nusiteikimas, džiaugsmas būti laisvėje ir dalyvauti išsivadavimo iš priespaudos įvykiuose. Tačiau paskui prireikė ne tik ilgesnio poilsio, bet ir gydymo. 1941 m. birželio 28 d. J. Ženauskas visai apsirgo ir pasiprašė atostogų³³.

Iš skelbiamo atsiminimų teksto galima spręsti, kad jame, ypač rašinio pabaigoje, J. Ženauskas neišdėstė visų faktų, kuriuos buvo numatęs aprašyti. Rašinio gale jis pateikė labai mažai faktų, apsiribojo apibendrinamais sakiniais ir lakoniškėmis mintimis. 1941 m. lapkričio mėn. rašinyje nepaminėta ir apie birželio 24 d. popietę į radiofoną, kuriame tuo metu buvo ir J. Ženauskas, atvykusį vokiečių žvalgų grupės karininką³⁴, kuris per Kauno radiją pasigyrė užėmęs miestą.

Sutrumpintą tekstą vainikuoja paskutinis sakiny, kuriuo galbūt siekta padidinti savo nuopelnus. Iš to sakinio gali atrodyti, kad pats J. Ženauskas kartu su kapitonu Broniumi Kirkila žudė karo pradžioje suimtus komunistus, 1940–1941 m. sovietų kolaborantus ir kitus aktyvistus – žydus ir nežydus. Tuo neatsakingu sakiniu ir pasinaudojo SMERŠo tardytojai, rengiantys bylos medžiagą karo tribunolui. Tą sakinį galėjo panaudoti ir rašantieji holokausto tema (ir J. Ženauskui priskirti nusikaltimų žydams dėmė)³⁵, nors J. Ženausko ir pabrėžta, kad tai buvo „komunistai žydai“. Vadinas, jie buvo suimti ne rasiniais motyvais. Kita vertus, mums dabar aišku, kad pirmosios masinės komunistų ir sovietų aktyvistų žudynės buvo nežaboto keršto ir keršytojų savivalės padarinys. Su suimtaisiais buvo susidorota nesilaikant elementarių teisės normų. Panašių susidorojimo ideologiniais motyvais atvejų 1941 m. birželį ir liepos pradžioje būta ne viename Lietuvos mieste

ir miestelyje. Juose laikinųjų teisėtvarkos „palaikytojų“ sprendimu nužudyta daug žmonių, daugiausia – lietuvių.

Iš tikrųjų J. Ženauskas buvo gavęs tik užduotį sutikrinti karo ir nacių okupacijos pradžioje suimtų žmonių sąsąjas su iki 1940 m. birželio 15 d. už antivalstybinę veiklą baustų asmenų kartoteka. Tą pavedimą J. Ženauskui davė Kazys Matulis, vienas iš tuomet Saugumo departamento atkūrimu besirūpinusių ir anksčiau jame dirbusių tarnautojų. Matyt, J. Ženauskas, kurio paslaugų radiofono pastate jau neberekėjo, į buvusias Lietuvos Respublikos saugumo departamento patalpas (jose 1940–1941 m. šeiminkavo NKVD ir NKGB) užsuko dėl to, kad čia pateko dalis jo pastangomis iš NKVD sandėlių paimtų ginklų. Be to, gal tikėjosi sutikti pažįstamų, bendravimas su kuriais galėjo nulemti tolesnę jo darbinę veiklą. Tačiau čia iškart buvo „įdarbintas“ – turėjo pažymėti, kurie iš departamento kieme laikomų suimtų asmenų yra ir minėtoje Lietuvos Respublikos laikotarpio kartotekoje. Įstaigoje neįdarbintam, bet savanoriškai tą užduotį atlikusiam J. Ženauskui net nebuvo žinoma, kad suimtųjų sąrašė jo pažymėti žmonės gali būti sušaudyti. Tie maždaug 170 suimtųjų 1941 m. birželio 27 d. buvo sušaudyti Kauno VII forte, kuriame tada buvo įsikūręs B. Kirkilos (irgi birželio 23 d. išsilaisvinęs kalinys; nesiliaujant žudynėms, kurias jam teko vykdyti, psichologiškai palūžo ir 1941 m. liepos 12 d. savo bute nusišovė) vadovaujamas baudėjų būrys. Tomis dienomis Saugumo departamente, be K. Matulio, kaip laikinieji atkuriamos įstaigos vadovai taip pat reikšėsi Albinas Čiuoderis ir vokiečiai Veneris³⁶. Kažkuris iš jų galėjo įsakyti sušaudyti tuos 170 žmonių.

Kaip matyti iš skelbiamo teksto dviejų paskutinių sakinių, J. Ženauskas neatsispyrė pagundai padidinti savo „nuopelnus“ ne tik dėl tų pažymėtų asmenų likimo: kad

labiau sureikšmintų savo vaidmenį, dar parašė, jog būtent jis pradėjo atkurti Saugumo departamentą (gal ateityje tikėjosi aukštesnių pareigų?). Tai prieštarauja paprasčiausiai logikai, nes prieš kelis sakinius jis buvo aiškiai pabrėžęs, kad iki „birželio mėn. 26 d. imtinai“ buvo Kauno radiofone. Tad į Saugumo departamento pastatą buvo tik trumpai užsukęs – galėjo čia išbūti apie pusantros dienos. Birželio 28 d. J. Ženauskas jau sirgo.

KAI KURIE KITI 1941–1944 M.

J. ŽENAUSKO GYVENIMO FAKTAI

J. Ženauską paskyrus dirbti į Vilniaus kriminalinę policiją, visa šeima vėl turėjo paklikti Kauną ir keltis į tarnybinį butą Vingrių gatvėje. Į Vilnių pareigūnas su žmona ir dviem vaikais atvyko 1941 m. rugpjūčio 2 d. Kitą dieną jis jau buvo darbo vietoje (pastatas Gedimino gatvėje). Iš baudžiamosios bylos liudytojų apklausų protokolų aiškėja, kad J. Ženauskas, dirbdamas Vilniaus miesto kriminalinėje policijoje, padėdavo suimtiems žmonėms. Už tai 1942 m. buvo suimtas vokiečių saugumo policijos ir SD ir septynias paras kalintas.

Darbas Vilniaus kriminalinėje policijoje buvo įtemptas. Matyt, dėl didelio krūvio tarnyboje ir sunkaus susisiekimo (ypač iš Vilniaus) J. Ženauskas retai lankėsi tėviškėje Šeduvos valsčiuje. 1943 m. ten mirė jo tėvas Mykolas. Kaime su broliais likusi mama turbūt priekaištavo Jonui dėl tarnybos policijoje, gal jautė, kad grįžę sovietai už tai ir už dalyvavimą Birželio sukilime jo nepaglostys. Paskutinį kartą savo motiną J. Ženauskas matė 1944 m. liepos mėn., kai dviračiu iš Kauno buvo nuvažiavęs į tėviškę aplankyti giminaičių ir parsivežti maisto produktų, su kuriais mieste tada buvo striuka. Baudžiamojoje byloje apklausti liudyto-

jai pasakojo, kad jau 1942–1943 m. žiemą J. Ženauskas atrodė kaip ligonis (susigadino sveikatą sovietų kalėjime). 1943 m. sausio pradžioje jam buvo nustatyta tuberkuliozė ir kojų reumatas. Gydydamasis beveik tris mėnesius atostogavo. Tačiau sveikata nedaug tepasitaisė, o gal jis ir nebenorėjo toliau dirbti Vilniuje, todėl kovo mėn. vyresnybė, gavusi gydytojų išvadą, iš tarnybos atleido. 1943 m. balandžio mėn. J. Ženauskas su šeima grįžo į savo namus Kaune. Čia ūkininkavo sodyboje ir prižiūrėjo joje buvusį didelį dviejų šimtų vaismedžių sodą³⁷.

1944 M.: KETURIŲ ŽYDŲ GELBĖTOJAS – SMERŠ'O KALINYS

Kodėl J. Ženauskas 1944 m. nepasitraukė į Vakarus? Veikiausiai manė, kad dirbdamas kriminalinėje policijoje kitų okupantų labai neužrūstino. Tačiau jis pakliuvo į SMERŠ'o karininkų nagus. Dar, matyt, tikėjosi, kad jo ikikarinė 1940–1941 m. baudžiamoji byla bus dingusi! Todėl per pirmąsias apklausas, kai dar formaliai buvo tik sulaikytasis, o ne suimtas, pakoregavo savo biografiją ir nutylėjo, kad kelerius metus dirbo Lietuvos Respublikos saugumo departamente, buvo bolševikų kalinamas ir dalyvavo Birželio sukilime. Tačiau Raudonosios armijos 3-iojo Baltarusijos fronto SMERŠ'o padalinio tardytojai operatyviniai įgaliotiniai – turbūt ne be kažkieno žodinio skundo (tik nežinia, kas buvo tas skundikas, jau pirmosiomis Raudonosios armijos šeiminkavimo dienomis pranešęs priešų ieškotojams apie „buržuazinį nacionalistą“ J. Ženauską) – jau turėjo ir kelių liudytojų apklausų protokolus.

Neaišku, kokią spaudimą sulaikius J. Ženauską patyrė jo žmona. S. Ženauskienė 1944 m. formaliai buvo apklausta du kartus. Tačiau neprotokuluotų pokalbių, paruošiančių ją reikiamiems parodymams,

galėjo būti daugiau. Ir iš tų dviejų apklausų protokolų matyti, kad jai taip pat liepta kaltinti savo vyrą blogu elgesiu. Gal buvo pažadėta nekonsultuoti šeimos turto? Tačiau tai nuo bylą tvarkiusių SMERŠ'o karininkų nepriklausė. Tokie galimi pažadai, kaip ir toliau pateikiami epizodai, kalbantys apie ketinimą gilintis ir į žydų gelbėjimo aplinkybes, ir liko SMERŠ'o karininkų pažadais. Be to, vadinamajame karo tribunolo teismo posėdyje lemiamas sprendimas priklausė aukštesniesiems kariškiams, kurie per trumpą laiką turėdavo sukurti daugiau „liaudies priešų“ bylą. Tad ir teismojo ar jo artimųjų naudai neva daromos išlygos tebuvo taktinė baudžiamąją bylą tiriančių tardytojų gudrybė. Kaip matyti iš J. Ženausko ir jo žmonos bylą, liudytojai taip pat privalėjo padidinti tardomojo ir teismojo kaltę tiek, kiek to reikėjo norint jį nubausyti mirties bausme³⁸. Tik lieka neaišku, kiek keli SMERŠ'o karininkai, kurie J. Ženauską ir liudytojus apklausė per tuos kelis mėnesius, tyčia iškreipė liudytojų mintis, o kiek prirašė netikslumų dėl to, kad nesiorientavo Lietuvos istorijos įvykiuose.

Kaip galima spręsti iš Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus šaltinių, pirmiausia pas Ženauskus atsidūrė, papirkus vengrų sargybą, iš Kauno geto (stovyklos) išnešta mažametė Chanos ir Jankelio Lisų duktė Jentė (Jenta, g. 1939 m.). Vėliau čionai „po vieną pabėgo ir visa šeima“³⁹, kuriai tada priklausė ir Chanos sesuo Merė Pilvinskaitė. Į baudžiamąją bylą papildomai įsegtuose 1988–1989 m. dokumentuose skaitome: „Ženauskas mus aprūpindavo maistu, apranga. Karui baigiantis Ženausko namuose apsigyveno vokiečių kareiviai. Mano vyras slėpėsi namo palėpėje. Aš galėdavau vaikščioti po kiemą, nes nebuvau panaši į žydų tautybės pilietę.“⁴⁰

Apie savo gelbėtojus ir slėpimąsi pas juos Ch. Lisienė (buv. Pilvinskaitė) rašė: „Aš

su vyru, maža dukrele ir seserim 1941 m. buvome uždarytos Kauno gete. Mums pasisekė pabėgti ir slapstėmės pas Ženauskus Kaune, Vilijampolėje, Prišmančių 20. Ženauskas Jonas, Mykolo, gimęs 1904 metais, mus priglaudė keturis žmones, dalinosi paskutiniu duonos kąsniu, rizikavo savo gyvybe. 1944 metais, besitraukiant hitlerinei armijai, į jų namus įsibrovė vokiečių kariškiai, juose apsigyveno, jautėsi tikrais šeimininkais. Mano vyrui teko pasislėpti ant aukšto [namo. – S. B.], šieno kupetoje. Mus globojusi Ženauskienė naktimis paslapčia jam nešdavo maistą. Mūsų, moterų, vokiečiai neatpažino, buvome pristatytos kaip giminaitės iš kaimo, pabėgusios nuo bombardavimo. Tarybinei armijai išlaisvinus Kauno miestą 1944 metais, jau sekančią dieną atvyko į mūsų namus ginkluoti kareiviai ir išsivedė mūsų geradarį. Bėgau verkdamą ir prašydama jį paleisti, aiškindama, kad jis mus išgelbėjęs nuo mirties. Į mane buvo atsukti automatai ir buvau priversta sustoti. [Turbūt nenorėta, kad žydė nusektų paskui suimtąjį į SMERŠ'o buveinę, prie kurios su laikytiesiems ar suimtiesiems laikyti būdavo įrengiamas ir laikinas kalėjimas, juo neretai tapdavo iškasta gili duobė. – S. B.] Nuo tos dienos ir nežinome, kur jis dingo. Jo šeimą nuo ištėmimo mums pasisekė išgelbėti. Žinome tik tiek, kad Ženauskas Jonas buržuazinėje Lietuvoje buvo atsakingas valdininkas, ir žinome, kad tai buvo geras žmogus, rizikavęs savo gyvybe mus gelbėjant. O jo žmona, Ženauskienė Sofija, liko su palaužta sveikata ir mirė 1969 metais. Tai buvo neapsakomo tyrumo ir gerumo žmogus.⁴¹ Chanos sesuo Merė irgi matė, kaip „antrą dieną po vokiečių išvijimo [...] rusų kareiviai veda suimtą Ženauską Joną. Aš bandžiau išaiškinti tarybiniais kareiviams, kad tai geras žmogus, išgelbėjo mums gyvybę, bet buvau neišklausyta. Pasakė, kad, kai bus reikalas, mes jus pakviesime.“⁴²

ŽMOGUS ISTORIJS VIRSMO APLINKYBĖMIS

Iš J. Ženausko biografijos labiau išskirtą vieną 1941 m. birželio savaitę apibūdina ne tik jo veiksmai Birželio sukilimo dienomis, bet ir pasiaukojimas tada didelę dalį Lietuvos visuomenės užvaldžiusiai išsivadavimo iš bolševikų priespaudos idėjai, nepaisant labai prastos sveikatos po daugiau kaip dešimties mėnesių kalinimo, tardymų, mušimo ir kitų kančių. J. Ženausko noras prisidėti prie kovos už savo šalies, kurios valstybingumą prieš metus buvo pamynusi šiurkšti karinė stalininio bolševizmo jėga, laisvę buvo toks stiprus, kad ištrūkęs iš kalėjimo jis nepaisė savo nualinto kūno ženklų gydytis ar bent kiek atsigauti po NKVD „procedūrų“. Be abejo, tam, kad J. Ženauskas iškart, vos išsilaisvinęs iš troškos kalėjimo kameros, įsitraukė į 1941 m. Birželio sukilimo verpetą, įtakos turėjo kai kurios jau minėtos aplinkybės. Viena iš jų – buvusio kalinio šeima tuo metu gyveno Vilniuje. Tad pas namiškius jis skubėti negalėjo. Kita vertus, sukilimo įvykiai rutuliojosi aplinkinėse gatvėse prie pat Kauno kalėjimo sienų. Tas tapo papildomu emociniu užtaisu tai daliai išsilaisvinusių kalinių, kurie istorijos virsmo aplinkybėmis negali pasyviai stebėti įvykių ir kitų žmonių veiksmų. Toks buvo ir J. Ženauskas. Prie atsitiktinių aplinkybių, anksti įtraukusių straipsnio herojų į labai svarbius veiksmus užtikrinant Kauno radiofonui sukilėlių kontrolę, reikia priskirti susitikimą su pažįstamu radijo diktoriumi Stoniu. Tačiau ne tik 1941 m. birželio 23 d. atsitiktinumų visuma, bet ir paties J. Ženausko vidinė emocinė jausena, asmeninė iniciatyva, vertybinės nuostatos lėmė, kad tas išsekęs žmogus atsidūrė sukilimo eigai Kaune (ir jo išplitimui visoje Lietuvoje) reikšmingose vietose ir atliko svarbius veiksmus. Galima įvertinti ir tai, kad J. Ženauskas atsisakė siūlomo darbo atkurtame Lietuvos saugu-

mo departamente. Veikiausiai tai padarė pamatę, kad tos institucijos darbą visiškai kontroliuoja gestapas ir kiti nacių okupacinės administracijos Lietuvoje pareigūnai. Tad jis, vengdamas būti įtrauktas į nacių inspiruotas žydų ir kitų asmenų žudynes, pasiprašė atostogų sovietų kalėjime sugadintai sveikatai pataisyti. O vėliau sulaukė pasiūlymo dirbti kriminalinėje policijoje, kurią Vilniuje (čia, palyginti su Kaunu, stigo lietuvių pareigūnų) su vokiečių gestapu siejo tik tas pats pastatas – jame buvo abiejų įstaigų kabinetai. Maža to. Būdamas kriminalinės policijos valdininkas, J. Ženauskas dar Vilniuje kiek galėdamas padėjo skriaudžiams ir persekiojamiems įvairių tautybių gyventojams, tarp jų ir žydams. Tokių jo pagalbos atvejų skaičiaus jau nesužinosime. Baudžiamojoje byloje užfiksuoti du pagalbos suimtiems žmonėms faktai. Už vieną iš jų teko ir pačiam nukentėti dar 1942 m. sausį, kai už pagalbą iš Vilniaus geto pabėgusiai žydei vokiečių saugumiečiai J. Ženauską visą savaitę išlaikė suimtųjų kameroje. Be to, liudytojai teigė, kad pas J. Ženauską į butą dažnai užeidavo žmonių prašyti pagalbos išvaduojant šeimos narį ar giminitį iš areštinės. Aišku, kad, pasinaudojant asmeninėmis pažintimis, pakliuvusiems lietuvių policijos žinion žmonėms buvo lengviau padėti. Sunkiau buvo bandyti išlaisvinti vokiečių represinių struktūrų areštantus ar kitaip palengvinti jų dalią. Galbūt kaip tik po tokių bandymų suminkštinti vokiečio širdį prie degtinės butelio ir vaišių liudytojai matydavo kriminalinės policijos inspektorių J. Ženauską grįžtantį į savo butą gerokai apgirtusį⁴³. Kitaip tariant, Dievo ir gamtos apdovanotas „gero žmogaus“ (taip savo gelbėtoją apibūdino išslapstytos buvusios Kauno geto kalinės) bruožais, J. Ženauskas negalėjo nepadėti ar bent pabandyti pagelbėti paramos prašantiems, nors, galima manyti, tokie bandymai ne visada būdavo sėkmingi⁴⁴.

J. Ženausko šeimos nariai ir jų artimieji beveik pusę amžiaus nežinojo apie 1944 m. rugpjūčio pradžioje dingusio savo giminitį likimą. 1988 m. Virginija Mačiulienė (Ženauskaitė) kreipėsi į tuometinės Lietuvos SSR prokuratūrą, prašydama tėvą J. Ženauską reabilituoti. Pareiškime ji rašė, kad „[i]š Lietuvos jis niekur nesitraukė, nes neįtė savo kaltės nei Lietuvai, nei tarybinei santvarkai. Pasitraukti į Vakarus turėjo visišką galimybę. Vokiečių okupacijos metais slėpė žydų šeimą ir ją išsaugojo nuo sunaikinimo.“⁴⁵ Duktė nieko nežinojo nei apie tėvui paskirtą bausmę, nei kur jis mirė. Mat savo vyro likimu 1954 m. bandžiusiai domėtis jos motinai buvo atsakyta tik tiek, kad J. Ženauskas 1944 m. lapkričio 29 d. buvo nuteistas, kartu konfiskuojant jo turtą⁴⁶.

Tad 1988 m., taigi dar sovietinėje Lietuvoje, vykstant vadinamajai Michailo Gorbaciovo pertvarkai, gavę dukters V. Mačiulienės pareiškimą, Lietuvos SSR KGB pareigūnai vėl atvertė jos tėvo baudžiamąją bylą ir apklausė kelis liudytojus. Vėliau ir LSSR prokuroras V. Barauskas iš naujo nagrinėjo J. Ženausko „nusikaltimus“. 1989 m. rugsėjo 19 d. V. Barauskas pasirašė priežiūrinį protestą LSSR Aukščiausiojo teismo Teisminei baudžiamųjų bylų kolegijai. 1989 m. lapkričio 10 d. kolegija (pirmininkas J. Burneikis) prokuroro priežiūrinį protestą patenkino ir, J. Ženausko „veikoje nesant nusikaltimo sudėties“, panaikino 3-iojo Baltarusijos fronto karo tribunolo 1944 m. lapkričio 29 d. nuosprendį⁴⁷, priimtą remiantis 1926 m. Sovietų Rusijos baudžiamuoju kodeksu.

Galima dar pridurti, kad iš šios žydų slėpimo Kaune istorijos dalyvių 2012 m. tebegyveno Ženauskų išgelbėta Jentė Timukienė (buv. Lisaitė), kuriai 1944 m. buvo tik penkeri metai. 2012 m. birželio 28 d. ji savo parašu patvirtino savo motinos Ch. Lisienės sovietmečiu rašytą liudijimą, kad jų šeima ir giminitė išsigelbėjo pas Ženauskus⁴⁸.

IŠVADOS

Tragiškoje 1940–1941 m. bolševikų kalinio, 1941 m. antisovietinio sukilėlio ir žydų gelbėtojo Jono Ženausko biografijoje atsispindi 1940–1944 m. Lietuvos okupacijų, nacių Vokietijos ir bolševikų Sovietų Sąjungos karo įvykiai. 1941 m. birželio 23 d. iš Kauno kalėjimo ištrūkęs J. Ženauskas įsitraukė į Birželio sukilimo įvykius, aprūpino ginklais maždaug 50 sukilėlių, saugojo Kauno radiofoną. Apie tai jis pats 1941–1942 m. parašė atsiminimų leidinio apie 1940–1941 m. įvykius sumanytojams du nedidelius mašinraščio tekstus (antruosius jų egzempliorius 1944 m. per kratą aptiko SMERŠ'o karininkai).

Nuo 1941 m. rugpjūčio mėn. J. Ženauskas dirbo Vilniaus miesto kriminalinėje policijoje. Neretai padėdavo suimtiems žmonėms, tarp jų ir žydams. Už tai 1942 m. buvo suimtas vokiečių saugumo policijos ir SD ir septynias paras kalintas. Neatgavęs sovietų kalėjime prarastos sveikatos, 1943 m. iš tarnybos pasitraukė ir grįžo į Kauną. Čia Ženauskų šeima slapstė ir išlaikė iš Kauno geto pabėgusius keturis žydus. Tačiau Raudonajai armijai iš Kauno išstūmus vokiečių *vermachtą*, jau antrąją „išvadavimo“ dieną J. Ženauskas buvo suimtas sovietų armijos kontržvalgybos tarnybos SMERŠ. Šios tarnybos karininkai nekreipė dėmesio į

žydų gelbėjimo faktus, priskyrė J. Ženauskui nebūtų nusikaltimų, o karo tribunolo konvejeris paskelbė jam mirties nuosprendį sušaudant. Jeigu tikėsime įsegtu į J. Ženausko baudžiamąją bylą lapeliu, jis buvo įvykdytas 1945 m. kovo 2 d. J. Ženausko žmonai Sofijai, kuriai taip pat buvo iškelta baudžiamoji byla, su dviem vaikais tik per plauką pavyko išvengti tremties.

Dar 1988 m. J. Ženausko dukters V. Mačiulienės (Ženauskaitės), Ženauskų šeimos išgelbėtų žydžių seserų Ch. Lisienės ir M. Pilvinskaitės pastangomis J. Ženausko byla buvo atnaujinta. 1989 m. jis buvo reabilituotas. Per sudėtingus istorijos lūžius, kuriuos 1940–1944 m. išgyveno Lietuva ir jos gyventojai, bolševikų smurtą patyręs J. Ženauskas išlaikė jam tekusius moralinius išbandymus ir, vadovaudamasis krikščioniškomis vertybėmis ir humanistinėmis nuostatomis, padėjo persekiojamiems žmonėms, gelbėjo žydus, nors už tai Vokietijos naciai grasino mirtimi. Tačiau Lietuvą reokupavę SSRS bolševikai jį sušaudė.

Kiekvieno tuo metu gyvenusio žmogaus likimą lėmė 1939–1944 m. įvykiai, apie kuriuos istoriografijos niekada nebus per daug. Nauji tyrimai, atsiminimų ar šaltinių publikacijos priartina prie objektyvesnio Lietuvos istorijos supratimo, procesų, įvykių ir faktų vertinimo tiek mūsų šalyje, tiek užsienyje.

Nuorodos

¹ *Tie, kurie gelbėjo. 1941–1944 (žydų gelbėjimas Lietuvoje)*, Vilnius, 2012. Šios knygos įvadiniamе Geniaus Procūtos straipsnyje rašoma: „Vokiečių okupacijos metais (1941–1944 m.) Lietuvoje buvo gelbėta ir slepiama nuo 2500 iki 4000 žydų“ (p. 7); Solomonas Atamukas neapibrėžtai nurodo iki 2 tūkst. Lietuvoje išgelbėtų (išslapstyčių) žydų skaičių (neoficialiai yra minėjęs ir 2 tūkst.), žr. *Lietuvos žydų kelias*, trečiasis pataisytas ir papildytas leidimas, Vilnius, 2007, p. 297; Viktorijos Sakaitės

straipsnyje „Žydų gelbėjimas“ minimas 3 tūkst. išgelbėtų žydų sąrašas, žr. *Genocidas ir rezistencija*, 1998, Nr. 2(4), p. 101.

² LSSR KGB 1954 m. rugsėjo 28 d. raštas SSRS Pabaltijo karinės apygardos karo tribunolo pirmininkui, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 58, b. P-15399, t. 1, l. 134.

³ *1941 m. Birželio sukilimas. Dokumentų rinkinys*, Vilnius, 2000, p. 77–79.

⁴ LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15399.

⁵ Z. Ženauskienės baudžiamoji byla, *ibid.*, b. P-1915.

⁶ Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus Žydų gelbėjimo ir įamžinimo skyriaus archyvas (toliau – VVGŽM ŽGĮS archyvas).

⁷ J. Ženausko baudžiamoji byla, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15399, t. 1, l. 89–90.

⁸ J. Ženausko 1944 m. lapkričio 2 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 68.

⁹ *Ibid.*, l. 89 a. p.–90.

¹⁰ J. Ženausko 1944 m. liepos (čia ir toliau – turbūt rugpjūčio. – S. B.) 18 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 31 a. p.

¹¹ V. Brandišauskas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06–1941 09)*, Vilnius, 1996, p. 68.

¹² J. Ženausko 1944 m. liepos 18 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15399, t. 1, l. 28–31; Lietuvos pasienį perduodant raudoniems „išvaduotojams“ (mašinraštis), *ibid.*, l. 89 a. p.

¹³ „Dienos, kuriomis nukrinta raudonųjų teroro pančiai“, *I laisvę*, 1941, birželio 24; V. Gir., „Paskutinė diena Kauno kalėjime“, *ibid.*, birželio 25; „Bolševikų kalėjime“, *ibid.*, liepos 1.

¹⁴ *Lietuvių archyvas. Bolševizmo metai*, Kaunas, 1943, t. 4, p. 286.

¹⁵ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, Vilnius, 1996, p. 114, 118–122.

¹⁶ V. Gir., *op. cit.*; A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse 1940–1944*, Vilnius, 1996, p. 83–84.

¹⁷ J. Jankauskas, *1941 m. Birželio sukilimas Lietuvoje*, Vilnius, 2010, p. 126.

¹⁸ J. Ženausko 1944 m. liepos 18 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15399, t. 1, l. 31 a. p.

¹⁹ Lietuvos pasienį perduodant raudoniems „išvaduotojams“, *ibid.*, l. 90.

²⁰ J. Ženausko 1944 m. liepos 18 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 31 a. p. (versta iš rusų kalbos mano. – S. B.).

²¹ Kauno partizanų veikimas (1941 mt. birželio m. nuo 22 iki 26 dienomis) (mašinraštis), *ibid.*, l. 99–101.

²² J. Ženausko 1944 m. lapkričio 2 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 68.

²³ Kauno partizanų veikimas..., l. 99–101.

²⁴ J. Brazaitis, *Vienų vieni*, Vilnius, 1990 (fotografuotinis leidimas), p. 67; P. Narutis, *Tautos sukilimas 1941 Lietuvos nepriklausomybei atstatyti*, Oak Lawn, 1994, d. 1, p. 367; V. Brandišauskas,

op. cit., p. 67; A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, Vilnius, 1998, p. 35; M. Bloznelis, „Jaunimas 1941 m. Birželio sukilime“, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, t. 29, Vilnius, 2006, p. 113; J. Jankauskas, *op. cit.*, p. 101–112; *Lietuvių tautos sukilimas: 1941 m. birželio 22–28 d.*, Vilnius, 2011, p. 198–199.

²⁵ *Lietuvių tautos sukilimas...*, p. 200; P. Narutis, *op. cit.*, p. 368.

²⁶ *Lietuvių tautos sukilimas...*, p. 195.

²⁷ V. Brandišauskas, *op. cit.*, p. 68.

²⁸ *Lietuvių tautos sukilimas...*, p. 200–201.

²⁹ A. Bubnys, *op. cit.*, p. 34.

³⁰ V. Stonio 1945 m. sausio 11 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-16999, l. 88 a. p.; Pil. Vytauto Stonio parodymai, *ibid.*, l. 31 a. p.

³¹ *Ibid.*, l. 32.

³² Lietuvos pasienį perduodant raudoniems „išvaduotojams“, *ibid.*, b. P-15399, t. 1, l. 89–90.

³³ J. Ženausko 1944 m. liepos 18 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 33.

³⁴ Kęstučio Miklaševičiaus rašytas Birželio sukilimo Kaune rankraščio fragmentas, Lietuvos mokslų akademijos Rankraščių skyrius, f. 222, b. 1757, l. 8.

³⁵ Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*, Vilnius, 2006, p. 38 (lietuvių k.), 130 (anglų k.).

³⁶ P. Stankas, *Lietuvių policija Antrajame pasauliniame kare*, Vilnius, 2008, p. 263, 398, 651, 702; J. Ženausko 1944 m. liepos 18 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15399, t. 1, l. 32 a. p.

³⁷ *Ibid.*, l. 33; Z. Ženauskienės 1944 m. rugpjūčio 3 ir rugsėjo 4 d. apklausų protokolai, *ibid.*, l. 78–80; Z. Ženauskienės baudžiamoji byla, *ibid.*, b. P-1915.

³⁸ Žr. 37 nuorodą.

³⁹ VVGŽM ŽGĮS archyvas.

⁴⁰ Ch. Lisenės 1989 m. liepos 24 d. paaiškinimas Lietuvos TSR valstybės saugumo komitetui, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15399, t. 1, l. 143.

⁴¹ VVGŽM ŽGĮS archyvas.

⁴² Ch. Pilvinskaitės 1989 m. liepos 24 d. paaiškinimas Lietuvos TSR valstybės saugumo komitetui, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15399, t. 1, l. 145–146.

⁴³ J. Nosovič 1944 m. rugsėjo 1 d. liudijimas, *ibid.*, l. 77.

⁴⁴ Įvairūs šaltiniai.

⁴⁵ V. Mačiulienės 1988 m. lapkričio 24 d. pareiškimas Lietuvos TSR prokurorui, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15399, t. 1, l. 140.

⁴⁶ SSRS Pabaltijo karinės apygardos karo tribunolo pirmininko 1954 m. spalio 26 d. pranešimas pil. S. Ženauskienei-Gilevičiūtei, *ibid.*, l. 138.

⁴⁷ LSSR Aukščiausiojo teismo Baudžiamųjų bylų kolegijos 1989 m. lapkričio 10 d. nutartis, *ibid.*, l. 150–152.

⁴⁸ VVGŽM ŽGĮŠ archyvas.

Stanislovas Buchaveckas

JONAS ŽENAUSKAS – SOVIET PRISONER OF 1940–1941, MEMBER OF THE JULY UPRISING OF 1941, RESCUER OF JEWS

Summary

This article is mostly concerned with the biographical facts of Jonas Ženauskas, a Bolshevik prisoner of 1940–1941, anti-Soviet rebel and Jewish rescuer; these facts were mainly determined by the occupations of 1940–1944 and the Nazi Germany–Bolshevik Soviet Union war. It describes Soviet repressions, Ženauskas' imprisonment and torture in Kaunas and NKVD prisons, as well as the liberation of prisoners on 23 June 1941. The June uprising of 1941 took place in Kaunas. Freed from prison, Ženauskas joined the uprising, armed about 50 rebels with guns, and guarded Kaunas radiophone.

From August 1941 Ženauskas worked in Vilnius Criminal Police, and helped those arrested, including the Jews. He was arrested for this in 1942 by the German security police SD, and was imprisoned for seven days. As he did not regain his full health following his imprisonment in the Soviet prison, he quit the service in 1943 and returned to Kaunas. The Ženauskas family was successfully hiding 4 Jews who had escaped from the Kaunas ghetto until the end of the Nazi occupation. However, on the second day after the Red Army pushed out the German Wehrmacht, Ženauskas was arrested by the Soviet counterintelligence SMERSH. The officers of this service were not interested in the fact that he had rescued Jews, but instead accused him of non-existent crimes, and he was sentenced to death by

shooting by the military tribunal (carried out on 2 March 1945). A criminal case was also initiated against his wife Sofija, and she and their two children only escaped exile by a hair's breadth.

Even during the Soviet period (1988), thanks to the efforts of his daughter Virginija Mačiulienė, as well as the two Jewish sisters saved by the Ženauskas family, Chana Lisienė and Merė Pilvinskaitė, the case was renewed. In 1989 he was vindicated.

During the tragic turns of history which Lithuania and its people underwent in 1940–1944, Jonas Ženauskas, in spite of the violence inflicted on him by the Soviets, passed the human test and acting on his Christian convictions, humanistic values, assisted those persecuted, and rescued Jews, despite the death threats the Nazis had issued for such activity. Unfortunately on 2 March 1945, he was executed by the Bolsheviks who reoccupied Lithuania.

The lives of everyone who lived through that period were shaped by the events of 1939–1944. There will never be too much historiography about them. New research, memoirs and publication of sources bring us closer to a more objective understanding of Lithuanian history, as well as an evaluation of its processes and facts both in our own country and abroad.